

Nou epitafi hebreu reutilitzat en la muralla de Tortosa*

Jordi CASANOVAS MIRÓ

Museu Nacional d'Art de Catalunya

Rebut: 08.02.2016 — Acceptat: 24.03.2016

Resum. Aquest és un treball d'actualització del repertori epigràfic hebraic de la ciutat de Tortosa, propiciat per la troballa casual d'un nou fragment d'inscripció reaprofitat en la muralla del segle XIV. D'aquesta manera es contribueix modestament a un millor coneixement d'aquest tipus de textos funeraris, tant pel que fa als aspectes filològics i arqueològics com a les circumstàncies de la seva reutilització posterior, seguint unes pautes cada cop més ben conegudes gràcies a la troballa, ara més freqüent, de nous materials.

Paraules clau: epigrafia hebrea, epitafi, reutilització, muralles, Tortosa, 1368

Correspondència: Jordi Casanovas Miró. Museu Nacional d'Art de Catalunya. Palau Nacional. Departament de Registre i Gestió de Col·leccions. Parc de Montjuïc. E-08038. Barcelona. UE. Tel.: 00 34 936 220 360. Fax: 00 34 936 220 374. A/e: jordi.casanovas@museunacional.cat.

* Vull agrair a Albert Curto Homedes, director de l'Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre, la seva generositat i les facilitats que sempre m'ha donat en les meves visites, sempre agradables, a Tortosa. A més, m'agradaria dedicar aquest article a Prim Bertran, company de fatigues diverses amb qui vaig coincidir en la cerca de materials funeraris i documentació relatius als cementiris jueus de Lleida.

New Hebrew epitaph found reused in Tortosa's city walls

Abstract. Prompted by the chance discovery of a new fragment of an inscription reused in Tortosa's 14th-century city walls, this article updates the inventory of the city's Hebraic epigraphs. It thus modestly contributes to furthering our knowledge of such funerary texts, both where their philological and archaeological aspects are concerned and in terms of the circumstances of their subsequent reuse, which follows patterns with which we are increasingly familiar thanks to the now more frequent discovery of new specimens.

Keywords: Hebrew epigraphy, epitaph, reuse, city walls, Tortosa, 1368

1. Introducció

Atès que el corpus d'inscripcions hebrees és escàs, tot i la seva representativitat, cal considerar cada nova troballa, independentment del seu particular interès, com quelcom important. El fet que les noves descobertes siguin encara fruit més de la casualitat que d'una recerca sistemàtica marca d'una manera significativa el progrés en aquest camp. Actualment es coneixen a la península Ibèrica un total de 326 inscripcions hebrees funeràries,¹ una sèrie dins de la qual hem inclòs tant les conservades com les desaparegudes, les senceres com les fragmentades. Les conservades, 217, constitueixen el 66,5 % del total, mentre que les desaparegudes, 109,² en representen un 33,5 %, una xifra no

1. Aquest és el nombre de les inscripcions de les quals jo tinc notícia. És possible que n'hi hagi més, l'existència de les quals no hagi transcendit i, en conseqüència, siguin encara inèdites. A primers d'octubre de 2015 ens hem assabentat, per una via totalment aliena al tema de l'epigrafia hebrea, que a Falset s'han localitzat tres noves inscripcions, a més de les dues publicades ja fa uns anys. L'any 2004 tinguérem ocasió de publicar un nou catàleg de les inscripcions funeràries hispàniques (CASANOVAS, *Las inscripciones funerarias*), tercer dels reculls ja editats després dels de Schwab (1907) i Cantera i Millàs (1956). Ens hem centrat en les funeràries perquè constitueixen el conjunt més nombrós i representatiu i perquè els mecanismes de reutilització són més homogenis. La resta d'inscripcions la formen tots aquells textos de caire commemoratiu relacionats amb la resta d'elements del barri jueu, com ara sinagogues, banys o fundacions.

2. En aquesta xifra s'inclou la sèrie de les setanta inscripcions desaparegudes de Toledo de les quals es conserva una còpia del text publicada a *Las inscripciones hebraicas en España* (IHE) de CANTERA i MILLÀS.

menyspreable i que permet fer-nos una idea del volum de material en moviment i del nombre de làpides que ara s'han perdut. Coneixem afortunadament l'existència d'aquestes inscripcions desaparegudes perquè se'n conserva alguna notícia, una fotografia, un dibuix o, i això és el més interessant, una transcripció del text feta o bé per algú que sabia el que copiava o bé per un llec en la matèria.

A Catalunya és on trobem el conjunt numèricament més important, amb 171 inscripcions, completes o fragmentàries, centrat en les localitats de Barcelona amb cent sis, moltes de les quals són fragments, i de Girona amb trenta-vuit. L'interès d'aquesta darrera sèrie està en el fet que permet traçar amb més precisió l'evolució de determinats usos funeraris des dels darrers anys del segle XII (1198) fins a mitjan segle XV (cap al 1440). Un cas semblant és el de Castelló d'Empúries, amb tretze inscripcions que abasten un període de temps entre 1313 i 1410. Tortosa en conserva un conjunt considerablement menor, només quatre inscripcions, alguna de les quals és d'un interès notable.

2. Reutilització dels materials epigràfics

De totes les làpides funeràries amb inscripció conservades, una part molt important va ser reutilitzada (153), la qual cosa representa aproximadament un 60 % del conjunt. La resta ha estat localitzada en zones més o menys properes a les necròpolis respectives.

Podem trobar inscripcions reutilitzades tant a l'exterior com a l'interior d'un edifici; de vegades, visibles, i d'altres, amb el text col·locat cap a l'interior i, per tant, invisibles. En molt pocs casos, ja en el segle XVIII (Tarragona, 1796, i Sant Esteve de Guialbes, 1784), poden, fins i tot, situar-se en espais destacats com a curiositats erudites, però el més normal és que realitzin una funció utilitària com la de la resta de materials constructius, sense que la presència d'un text hebreu, o de part d'aquest, en pugui alterar el nou ús. Així, doncs, les trobem reutilitzades com a elements constructius de tota mena en esglésies, convents, palaus, edificis públics, cases, carrers o places, formant part de parets, baranes, esglaons, portes o finestres, llindars, ràfecs, llambordes, lloses de paviments, dovelles o clavegueres. Es localitzen a qualsevol lloc, dins les ciutats o als afores, en un camp, en un jardí o en un hort, formant part d'un marge, d'un aljub o d'una conducció d'aigües. De vegades, molt poques, les van adaptar a una nova funció com a elements exempts (fornícu-

les, abeuradors, safareigs o piques). La multiplicitat d'espais i la variabilitat del seu ús semblen garantir aquest criteri utilitari. Per aquesta raó són innombrables les làpides que encara resten perdudes i que només veuran la llum gràcies a obres d'enderroc, reforma o restauració.

La cronologia de les reutilitzacions abasta un període molt llarg de temps, ja des d'abans de l'Expulsió fins a finals del segle XVI. En el segle XVIII es detecten alguns casos, molt pocs, de caràcter estètic o erudit, en un intent de mostrar quelcom de curiós o d'especial.

A diferència de la resta de reutilitzacions, són molt escassos els exemples d'inscripcions hebrees localitzades com a element constructiu en una muralla o en un espai fortificat. A més de les tres de Tortosa, de les quals després ens ocuparem, trobem inscripcions a Palau-sacosta (municipi de Girona), a Trujillo (Càceres), i a Benavites i a Sagunt, aquestes darreres poblacions molt properes a la ciutat de València. Per la seva visibilitat, aquestes inscripcions eren conegudes des de ja feia segles, tot i que, per raons molt diverses, algunes no havien merescut cap atenció especial.

No disposem de dades suficients d'alguns d'aquests casos esmentats per tal de poder precisar determinats detalls que considerem prou rellevants, com ara la seva ubicació precisa, el moment de la reutilització o fins i tot la identificació clara de la inscripció, atès que sovint, en desconèixer el text de la làpida, pot haver-hi confusions, especialment quan es tracta de notícies de caire general. Les dificultats són més grans quan les làpides, i fins i tot el lloc on es trobaven, han desaparegut. Per aquest motiu farem un repàs d'aquestes troballes, ja que de les circumstàncies peculiars de cadascuna és possible extreure'n conclusions comunes.

De la muralla de Trujillo es va recuperar l'any 1973 la pedra completa amb la inscripció, molt malmesa, de Dona Orositi, un tipus de làpida en forma de teulada a doble vessant que, tot i la seva forma irregular, no va ser retallada ni adaptada per a la seva nova funció com a carreu. Encara que l'editor del text, Fernando Díaz Esteban,³ no esmentava en cap moment la procedència de la làpida, alguns dels historiadors locals sí que ho feien amb més o menys precisió. Valentín Soria⁴ apuntava: «Hay en una piedra frente al monasterio franciscano trujillano, junto a la puerta llamada de Coria, siete caracteres de alfa-

3. DÍAZ ESTEBAN, «Nuevas inscripciones judías», p. 123-124 i 126, i «Inscripciones hebreas de España y Portugal», p. 153-156.

4. SORIA, «Epigrafía de Extremadura», p. 296.

beto no identificado.» També José Luengo,⁵ que inclou una transcripció del text de la làpida, donava alguns detalls que no coincidien amb els de Soria: «[Existe] una lápida⁶ con caracteres hebreos de época romana en la muralla que circunda la villa junto a la destruida puerta de Loreto u Oreto, también conocida como puerta de Santo Domingo.» Resulta també curiós que Marciano de Hervás,⁷ que ha estudiat amb atenció la jueria de Trujillo, no digui res de la seva localització, tot i dedicar un capítol a l'epigrafia hebrea local. És evident que hi ha una confusió amb el nom de les portes⁸ i el lloc de la troballa.

Semblant és el cas d'una de les inscripcions de Sagunt, actualment desapareguda i amb molt poques dades clares de la seva procedència. A partir dels dibuixos conservats, sembla tractar-se del costat dret d'una inscripció funerària de dues línies, com és freqüent a Sagunt, amb l'inici del text. Aquest és un exemple més de la manca d'informació existent en relació amb el moment i amb la manera de portar a terme moltes de les reutilitzacions. D'aquest fragment sabem per William Conyngham,⁹ un dels primers a donar-lo a conèixer, que havia estat tret «of one of the old Moorish gates of the town, pulled down in the year 1780», però no dóna cap mena de detalls d'aquesta porta, encara no identificada i que per a Josep Corell, seguint Chabret, podria ser la dels Aliacrans,¹⁰ tot i que no va poder confirmar-ho abans de la seva mort.

D'aquesta inscripció ens en queden alguns dibuixos ja reproduïts diverses vegades. Traslladada primer a la capella de Sant Vicenç del convent de Sant Francesc, posteriorment, cap a 1807, va ser recollida i dipositada a l'Ajuntament, «en un quarto baxo» on es guardaren per primera vegada algunes restes antigues de la vila, en un intent de protegir algunes restes de Sagunt fins a aquell moment escampades pel castell i pel teatre antic. En una data difícil de precisar va desaparèixer. El problema d'aquesta mena d'informació és que els

5. LUENGO, «Los judíos de Trujillo», p. 2.

6. Localitzada l'any 1973.

7. HERVÁS, *Judíos y cristianos nuevos en la historia de Trujillo*, p. 192-200.

8. No hem trobat cap referència a aquesta porta en FERNÁNDEZ-DAZA, *La ciudad de Trujillo*, en què dedica un extens capítol a la muralla de Trujillo i a les seves portes.

9. CONYNGHAM, «Observations», p. 46, núm. 15. Conyngham va tenir ocasió de veure-la un dia de març del 1784, quan es trobava ja recollida en algun altre lloc, tot i que no indica on. És la inscripció 214 de CANTERA i MILLÀS, IHE.

10. Es tracta de l'antiga porta fortificada situada en el raval de Santa Anna i que enllaçava amb el camí de Terol; vegeu CHABRET, *Nomenclátor*, p. 81.

diferents autors van repetint les mateixes dades, fins i tot quan ja fa molt de temps que la pedra ha desaparegut o s'ha traslladat a un altre lloc.

Molt semblants per les seves característiques són els exemples de Girona i Benavites (València). A conseqüència del decret d'expulsió del 31 de març de 1492, els rectors de l'aljama jueva i altres jueus de Girona van cedir el 14 de juliol d'aquell mateix any al noble Joan de Sarriera, batlle general de Catalunya, la propietat que l'aljama posseïa a Montjuïc i que al llarg dels darrers segles havia utilitzat com a cementiri.¹¹ Les raons d'aquesta donació han estat interpretades de forma molt diversa. En disposar lliurement Joan de Sarriera de la propietat i de les pedres del fossar, va decidir utilitzar-les com a material de construcció del seu nou mas fortificat que per aquelles dates es començava a construir a l'altra banda de la ciutat de Girona, en un lloc conegut com les Torres de Palau, a Palau-sacosta. Aquest fet justificava l'aparició d'inscripcions funeràries hebrees en aquest punt, sense necessitat de recórrer a l'existència d'un segon cementiri jueu a Palau-sacosta. Actualment, es coneixen dotze inscripcions procedents d'aquest indret, quatre encara en els ràfecs de la teulada de la torre i vuit fora del lloc on havien estat reutilitzades, tot i que cap d'aquestes darreres reutilitzacions ha estat ben documentada. En el moment de treure-les d'aquí, no era una dada d'interès.

A Benavites, població situada molt pocs quilòmetres al nord de Sagunt, es localitzen encara diverses inscripcions hebrees en la torre senyorial, procedents de la propera necròpolis jueva de Sagunt. En aquest cas, però, no hi ha o no s'ha descobert, com a Girona, constància documental de la seva reutilització.

A la part superior d'aquesta torre construïda a finals del segle xv o a principi del xvi trobem aquestes inscripcions reutilitzades, per la seva peculiar forma, en els matacans, una estructura que li dona un aire italianitzant. Actualment se n'han pogut identificar cinc fragments, quatre en els matacans i un en l'angle nord de la façana, així com l'epitafi complet de Jamila¹² en la fa-

11. «[...] donamus [...] totam dictam possessionem terre in qua est fossarium sive sepultura calli et Iudeorum et omnes lapides seu carnerios et alias lapides et alia iura et pertinentias eiusdem possessionis terre cum omnibus limitibus et confrontationibus et iuribus eiusdem possessionis quam et que pro puro libero et francho alodio ut promissum est habemus, tenemus et posidemus, nomine dicte aliame et eius universitatis» (Arxiu Històric de Protocols de Girona, Nicolau Roca. Notaría 1, vol. 496): vegeu MIRAMBELL, «Documents», p. 242-244.

12. CASANOVAS, *Las inscripciones funerarias*, núm. 137, p. 138-139. La resta d'inscripcions corresponen als núm. 138-142 d'aquest mateix catàleg.

çana oriental, a poca altura del nivell del carrer. Només un dels fragments del coronament de la torre conserva part de la data, per la qual cosa sabem que era posterior a 1340. Tanmateix, la inscripció completa de Jamila no la indicava, com ja és freqüent en altres epitafis saguntins.

3. Les inscripcions tortosines

Tres són les inscripcions actualment conegudes integrades a la muralla de Tortosa del segle XIV. De dues, ja ens n'havíem ocupat anteriorment. Una es trobava a la torre de la porta del Temple i havia estat localitzada, com a mínim, des de l'any 1743, «sobre una ventana o claraboya que mira al Rio que dà sobre el terraplen de la muralla».¹³ En aquest sector hi havia dues torres i, segons Jacobo Vidal,¹⁴ el desembre de 1368 encara es treballava a la torre i al portal del Temple, situats al sud-est del recinte, però la torre del riu estava ja acabada. Tanmateix, pel que es diu en la descripció, sembla que es fa referència a la torre ubicada a l'angle de la muralla i no a la integrada al portal del Temple. Desapareguda part de la muralla i, amb ella, la làpida, poc és el que podem deduir a partir dels dibuixos que es conserven. La localització de la segona inscripció en data molt més recent va suposar un pas més en la confirmació que un nombre indeterminat d'inscripcions hebrees havia estat reutilitzat en la construcció de la muralla en un moment de tensió bèl·lica, com ja indicaven algunes de les fonts documentals. Aquesta segona inscripció havia estat reaprofitada en una de les torres situada entre el portal de l'Escorxeria i el de Tarragona, en un sector on encara la muralla s'alça imponent prop de la plaça de Mossèn Sol. En aquest mateix punt i molt propera a aquesta plaça, ha estat identificada una tercera inscripció de característiques semblants a la segona.

Albert Curto, en un interessant article de ja fa uns anys, aporta dades documentals aclaridores per tal de precisar el moment en què es va recórrer a les làpides del cementiri jueu.¹⁵ A l'apèndix documental recull tres textos molt propers en el temps relacionats molt estretament amb aquest assumpte. El

13. Carta de J. F. Rabertí a Gregori Mayans, del 29 de setembre de 1743. Arxiu Municipal de València, 7281-69, lligall 15849. Sobre aquesta inscripció, vegeu CASANOVAS, «Noves aportacions», p. 275-284.

14. VIDAL, «Les obres de la ciutat», p. 179.

15. CURTO, «El cementiri jueu de Tortosa», p. 401-409.

primer és una còpia de la carta del rei Pere el Cerimoniós del 27 d'octubre de 1368 adreçada, a instàncies dels representants de l'aljama, als oficials reials, procuradors i prohoms de Tortosa, en què, assabentat que havien agafat pedra del cementiri jueu i la volien utilitzar en la construcció de la muralla («en la obra dels murs de la dita ciutat»), els ordena, sota pena de 1 000 morabatins d'or, que a partir d'aquest moment deixin de treure pedres del fossar i tornin aquelles que ja havien agafat. L'argument bàsic és que eren propietat de l'aljama i que, d'altra banda, la ciutat ja disposava dels mecanismes adequats per a obtenir pedra¹⁶ i aquesta no era manera de fer-ho.

Si això passava l'octubre de 1368, el 30 de desembre es van reproduir els fets i l'endemà els representants de l'aljama reclamaven al sotsveguer el compliment de les disposicions reials del document anterior. Ara, però, els fets sembla que s'havien transformat quasi en avalot. Segons el testimoni dels adenantats de l'aljama, reproduït en el segon document que aporta Curto, els protagonistes eren «gent de la ciutat, crestians e sarrahins, ab mestres pedrers [...] que espertament e fort escalfadament les dites tombes [...] començaren a arencar e derocar avalotadament i, fins i tot, dues torres closes destiparen». La resposta del síndic i procurador de la ciutat de Tortosa del 4 de gener de 1369 era contundent: els fets no s'havien produït «avalotadament», i la necessitat de pedra era tal que, atès que no disposaven de la que normalment s'obtenia de les pedreres de Flix i Ascó,¹⁷ no hi havia cap més possibilitat que utilitzar les làpides del cementiri jueu, això sí, després d'usar les dels cementiris cristians i d'alguns convents de la ciutat. Recolzava el seu raonament en l'argument que, si les pedres «són treytes dels sementiris e meses als murs, són treytes de cosa religiosa e meses en cosa santa, car los murs e les portes de les ciutats santes són».

La necessitat i les especials circumstàncies històriques del moment demostraven a bastament que s'havia «feyta la cosa profitosament». Així ho explicava el redactor del tercer document: «E los crestians qui allò an feyt ho han feyt per gran e evident utilitat de la comunitat de la ciutat, aixi dels crestians com juheus, e en cas a ells lícit per dret cristianesch e jueuesch. Car los

16. «Ne sien meses o convertides en la dita obra, la qual deu fer la comunitat de la dita ciutat.»

17. Des de l'any 1366 hi havia gent encarregada d'obtenir pedra i fusta a bon preu i de controlar els enderroc que es produïssin, que eren una font molt important quan hi havia una gran necessitat de pedra. VIDAL, «Les obres de la ciutat», p. 171. A més de les ja esmentades pedreres de Flix i Ascó, també s'utilitzava pedra de Gandesa.

franc[eses] corrien la terra e la barregaven e era cert a la ciutat que eren ven-guts tro al pont de Balaguer e avien pres e barregat Agramunt e corrien tota la terra. Per què los crestians, veents que la ciutat de Tortosa era uberta a totes bandes e de murs e de valls, e veents que si los enamichs s'acostaven ves Tor-tosa que leument la pogueren aver e pendre a sa mà, volent-se cloure e valegar feren ordenadament que en festes de Nadal, per lo gran avident [?] per què ere, que tot hom anàs als valls e als murs e veents que ací no ha pedra per als murs [...].»

Aquests fets s'inscriuen en l'anomenada Guerra dels Dos Peres o Guerra de Castella, estretament relacionada amb la Guerra dels Cent Anys entre an-glesos i francesos, alguns episodis de la qual tingueren lloc a la Península. Aquesta fou una llarga guerra que, iniciada l'any 1356, no va finalitzar fins a l'any 1375, quan Pere el Cerimoniós va signar amb Enric II el Trastàmara, germà i successor de Pere I, el tractat d'Almazán. Políticament és el fet més desastrós de la baixa edat mitjana, tant pel que fa a l'economia com a la de-mografia. El despoblament, les penúries alimentàries i l'empobriment general caracteritzaren aquest període, en el qual fins i tot el rei havia perdut el patri-moni reial i havia arrossegat amb ell els seus banquers. La referència als fran-cesos que apareix al document al·ludeix a l'exèrcit francès manat per Bertrand du Guesclin, que va penetrar a la Península el desembre de 1368 en ajut d'En-ric II de Castella i que va pactar amb Pere el Cerimoniós el 17 d'octubre de 1368. Aquestes expedicions, tot i els pactes signats, comportaven assalts, des-truccions i abusos de tota mena, com el que ara els tortosins temien.

D'altra banda, aprofitar la pedra de les necròpolis properes per tal de reforçar o construir les muralles és un recurs que ja hem vist en altres moments. Un cas semblant el tenim en la construcció de la muralla baiximperial de Bar-celona, quan, a causa de la necessitat de pedra, es van desmuntar sistemàtica-ment les construccions funeràries i altres edificacions de l'entorn.¹⁸

També de caràcter utilitari, tot i que en aquest cas per part de particulars i més agressiu, era el costum, suposem que generalitzat, de treure pedra i sorra del cementiri jueu o llençar-hi fems i convertir-lo en un abocador, la qual cosa va motivar la intervenció dels procuradors de la ciutat, que el 14 de setembre de 1346 dictaren una sèrie de mesures per evitar-ho que incloïen la penalitza-ció de les infraccions amb cinc sous.¹⁹

18. PUIG i RODÀ, *Les muralles de Barcino*, p. 52.

19. CARRERAS CANDI, «L'aljama de jueus de Tortosa», p. 72-73. Ara, a més, es denun-

Pel que fa a les dificultats, els conflictes i el complicat procés de construcció de les muralles disposem de l'excel·lent treball de Jacobo Vidal, que ens il·lustra notablement sobre les etapes d'aquest procés i les dificultats que apareixen a l'hora de treure'n conclusions. Si bé sembla prou clar que 1368 és l'any clau, res no ens permet assegurar que tots els casos fossin el reflex de la mateixa situació. Atès que les intervencions foren moltes, un cop superades certes dificultats, i abasten un període prou llarg de temps des del moment en què Pere el Cerimoniós va recuperar la ciutat de Tortosa, l'any 1363 (Guerra dels Dos Peres), i tot al llarg de la dècada de 1370, no resulta fàcil saber en aquest cas si la presència d'inscripcions responia a tasques de construcció o de reparació. Per a Vidal, vers el 1380 el circuit emmurallat ja devia ser complet²⁰ i és precisament entre l'octubre de 1368 i el desembre de 1372 quan probablement s'hi va treballar d'una manera més activa. Són fonamentals per a conèixer de primera mà el procés constructiu els dos llibres d'obres que encara es conserven, l'un que va des del 21 d'abril de 1367 fins al 25 de març de 1368 i l'altre des del 22 de març fins al 19 de maig de 1369.²¹ Aquest segon volum conté les dades que més ens interessin en relació amb aquests moviments de pedra. La importància d'aquests llibres rau en les dades que aporten relatives als materials emprats, la feina feta pels manobres i els llocs on treballaven.²²

4. La nova inscripció

Quan, per encàrrec de l'Arxiu Històric Comarcal, es portava a terme un reportatge fotogràfic de la segona inscripció, se'n va localitzar una de tercera en un punt de la muralla molt proper a aquesta.²³ A diferència de la ja coneguda, pràcticament completa i col·locada horitzontalment, la nova és un fragment de làpida corresponent a la part superior, amb el text posat verticalment, la qual cosa, tot i la distància, en facilita la lectura. Es tracta també d'una es-

---

cia que «trahen e desoterren los cossos et la ossa d'aquells qui en aquell sementiri són» (p. 72, nota 2).

20. VIDAL, «Les obres de la ciutat», p. 181.

21. VIDAL, «Les obres de la ciutat», p. 176.

22. Lamentablement, no hem tingut ocasió de consultar-los.

23. El músic David Matheu va ser qui els va fer notar que es tractava de dues inscripcions diferents.

tela funerària, de petites dimensions i de la qual no ha estat possible prendre les mides. Està tallada en un bloc de pedra de tonalitats grises i de contorns imprecisos a causa del morter utilitzat en la construcció del mur.

Ambdues inscripcions es troben a banda i banda d'una de les arestes d'aquesta torre poligonal, una a l'esquerra i la nova a la dreta, algunes filades pel damunt d'aquella.

En aquest petit bloc es conserven només quatre línies de text, corresponents al nom i a la data, de cadascuna de les quals s'ha perdut la part final. Pel que sembla, per la part superior només s'hauria perdut l'encapçalament de la làpida, una línia aproximadament, i una o més fórmules de benedicció al llarg d'un nombre indeterminat de línies, seguint un esquema semblant al de l'altra inscripció conservada, amb un total probable de sis o set línies.

A diferència d'aquella, d'un traçat molt més acurat, les lletres són irregulars i tendeixen a una certa esquematització i, probablement a causa del desgast, unes semblen incises més profundament que les altres.

L'interès d'aquesta inscripció rau especialment en el fet que està datada amb indicació de l'any i del mes, encara que d'una manera incompleta. La data correspon a l'any 1195, una data una mica més antiga que la que suposem per a la inscripció veïna, no datada de forma expressa.

ר משה [ה] ב [---]
 בן קרקוס [ה] זל נפטר שנת
 תתקנ"ה בשמונה מ+++ [---]
 תשרי [---]

Rabí Moixé (?).....

Ben Qaraqosa, beneït sigui el seu record. Va morir l'any

(4)955 (= 1195), el vuit (del mes)

de tixrí.....

La lectura del text planteja diversos problemes que difícilment podran ser resolts sense l'ajut d'una bastida que permeti acostar-se una mica més al mur. La distància i l'estat de la làpida no ens permeten veure amb prou claredat certes parts de la inscripció.

No sabem res del difunt, el nom del qual és fonèticament molt semblant al de l'altra làpida.

Bibliografia

- CANTERA, Francisco; MILLÀS VALLICROSA, Josep Maria. *Las inscripciones hebraicas en España*. Madrid: CSIC, 1956.
- CARRERAS CANDI, Francesc. «L'aljama de jueus de Tortosa. Memòria llegida en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona lo dia 25 d'abril de 1928». *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 9 (1912), fasc. 3 (1928), p. 3-188.
- CASANOVAS, Jordi. *Las inscripciones funerarias hebraicas medievales de España*. Turnhout: Brepols, 2004.
- «Noves aportacions a la interpretació de dues inscripcions hebraiques tortosines ja conegudes». *Recerca*, 4 (2000), p. 275-284.
- CHABRET, Antonio. *Nomenclátor de las calles, plazas y puertas antiguas y modernas de la ciudad de Sagunto*. València, 1901.
- CONYNGHAM, William. «Observations on the description of the theatre of Saguntum, as given by Emanuel Marti, dean of Alicant, in a letter addressed to D. Antonio Felix Zondadario». *The Transactions of the Royal Irish Academy* [Dublín], 3 (1789), p. 21-46.
- CURTO, Albert; VIDAL, Jacobo. «La ciutat de Tortosa». En: PLADEVALL I FONT, Antoni (dir.). *L'art gòtic a Catalunya: Arquitectura*. Vol. 3: RIU-BARRERA, Eduard (coord.). *Dels palaus a les masies*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 2003, p. 68-71.
- CURTO HOMEDES, Albert. «El cementiri jueu de Tortosa». En: *Actes: Ir Col·loqui d'Història dels Jueus a la Corona d'Aragó*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 1991, p. 401-409.
- DÍAZ ESTEBAN, Fernando. «Inscripciones hebreas de España y Portugal. Algunas relecturas y novedades». *Boletín de la Asociación Española de Orientalistas*, 35 (1999), p. 145-159.
- «Nuevas inscripciones judías de Portugal y España». En: *Proceedings of the Tenth World Congress of Jewish Studies*. División B. Vol. 2. Jerusalem, 1990, p. 119-126.
- FERNÁNDEZ-DAZA ALVEAR, Carmen. *La ciudad de Trujillo y su tierra en la Baja Edad Media*. Badajoz: Junta de Extremadura, 1993.
- HERVÁS, Marciano de. *Judíos y cristianos nuevos en la historia de Trujillo*. Badajoz, 2008.
- LUENGO BLÁZQUEZ, José. «Los judíos de Trujillo». S. d. Treball mecanoscrit. 42 p. [Presentat als XII Coloquios Històrics de Extremadura (1983); creiem que no ha estat editat]

- MIRAMBELL, Enric. «Documents referents a la sinagoga i al cementiri jueus de Girona». En: *Jornades d'Història dels Jueus a Catalunya. Actes (Girona, abril 1987)*. Girona: Ajuntament de Girona, 1990, p. 237-244.
- PUIG, Ferran; RODÀ, Isabel. *Les muralles de Barcino*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona. Institut de Cultura, 2010. (MUHBA Textures; 1)
- SCHWAB, Moïse. «Rapport sur les inscriptions hébraïques de l'Espagne». *Nouvelles Archives des Missions Scientifiques et Littéraires* [París], 14 (1907), p. 229 [1] - 421 [193].
- SORIA SÁNCHEZ, Valentín. «Epigrafía de Extremadura». En: *XVIII Coloquios Históricos de Extremadura. Homenaje a Hernando de Soto*. Càceres: Institución Cultural «El Brocense». Diputación Provincial de Càceres, 1991, p. 289-301.
- VIDAL FRANQUET, Jacobo. *Les obres de la ciutat. L'activitat constructiva i urbana de la Universitat de Tortosa a la baixa edat mitjana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008. 2 v. (Biblioteca Abat Oliba; 282)

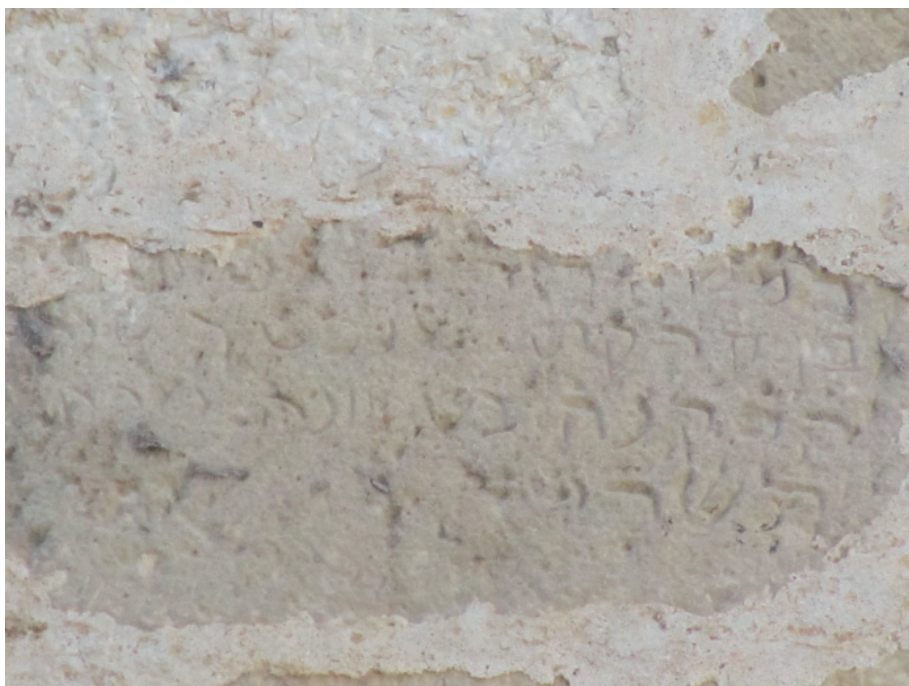

FIGURA 1. Nou fragment d'inscripció hebrea.

FIGURA 2. Llenç de muralla amb la torre poligonal al fons on es troben les dues inscripcions, al costat de la plaça de Mossèn Sol.

FIGURA 3. Detall de la torre poligonal amb les dues inscripcions conservades en aquest punt de la muralla. A la dreta i més amunt, la nova inscripció.

FIGURA 4. Plànol de la ciutat de Tortosa amb les seves muralles (CURTO i VIDAL, «La ciutat de Tortosa», p. 71). El llenç de muralla conservat amb la torre poligonal es troba al sector comprès entre la porta de l'Escorxador i el portal de Tarragona. A la part inferior del plànol, el portal del Temple, on es va localitzar la làpida ara desapareguda.